

PAPER DETAILS

TITLE: Fikih Usulünde Te`vilin Mahiyeti

AUTHORS: Abdalbaki DENİZ

PAGES: 422-450

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/885654>

Fıkıh Usulünde Te'vilin Mahiyeti
The Concept of Ta'wil in the Methodology of Fiqh

Abdulbaki DENİZ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

PhD, Republic of Turkey Ministry of National Education

Mardin, Turkey

abdentr@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9315-6690>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 10 **Sayı / Issue:** 23 **Sayfa / Pages:** 422-450

Atıf / Cite as: Deniz, Abdulbaki. "Fıkıh Usulünde Te'vilin Mahiyeti [The Concept of Ta'wil in the Methodology of Fiqh]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/23 (December 2019): 422-450.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.595414>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Öz

Te'vil, genel olarak İslâm düşüncesinin oluşum süreçlerinde en etkili olan kavramlardan biridir. Dillerde yaşanan semantik değişim ve kaymalar kapsamında terim anlam kazanan ve fıkıh usulü içerisinde ictihâdın aklı bir yöntemi olarak değerlendirilen te'vilin fûrû-i fıkıhın şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı hususunda şüphe yoktur. Sözlük anlamı itibariyle “dönmek, döndürmek, akıbet ve mahiyet” gibi anlamlar içeren te'vilden terimsel olarak “bir delilden dolayı lafzın zâhir anlamının terkedilerek muhtemel olduğu başka bir anlamda anlaşılması ve yeni anlama göre fikhî neticelere varılması” kastedilmektedir. Bu anlamda ilke ve prensipleri usulcüler tarafından konan sahih te'vilin mâhiyeti, gerektirici unsurları, şartları ve çeşitlerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada te'vil bir fıkıh usulü kavramı olarak ele alınmış, te'vilin mâhiyeti ile sıhhat ve butlan açısından çeşitleri ve müctehidlerin te'vil vasıtasıyla fûrû-i fıkha dâir ortaya koydukları örnekler üzerinde durulmuştur. Ancak yapılan te'villerin tamamının sahih kabul edilmemesi sebebiyle süreç içerisinde usul eserlerinde “doğru, yanlış ve orta düzey” anlamında “yakın, uzak ve mutavassıt” nitelikleriyle anılan te'vil çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bu durumda yapılacak olan te'vilde, Arap dilinin manâya delâlet özelliklerinin ihlâl edilmemesi, varılan neticenin zaruriyât-ı diniyyeye muhâlif olmaması ve ümmetin maslahatı çerçevesinde gerçekleşmesine dikkat edilmesi gerekmektedir. Neticede te'vilin günümüzde de fikhî bir istinbât aracı olarak istifade edilebilecek bir kavram olduğu hususuna vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Te'vil, Müevvel, Müteşâbih, Delâlet.

Abstract

Ta'wil is one of the most influential concepts in the formation process of Islamic thought in general. There is no doubt that the term ta'wil, which has gained meaning in the context of semantic changes and shifts in languages and is considered as a rational method of ijihad in fiqh method, plays an important role in shaping the fûrû-i fiqh. Ta'wil contains “turning, rotating, fate and nature” in terms of lexical meaning and it is meant “understanding the meaning of the word in a sense that it is possible to abandon the apparent meaning of a letter and reach fiqh conclusions according to the new meaning”. In this sense, it is important to know the nature, necessity, conditions and types of the authentic ta'wil which are laid down by the processors. In this study, ta'wil is considered a concept of fiqh and it is focused on some examples of ta'wil's nature and quality and health and its kinds in terms of butlân (butlân is a violation of a mandatory provision relating to the subject of a transaction), sıhhat (sıhhat is a validity of a worship or a legal process) and some examples of mujtahids by means of fiqh. However, due to the fact that not all of the ta'wils are accepted as authentic, in the process, the types of ta'wils referred to as “close, distant and mutavassıt” in terms of “right, wrong and medium”. In this case, it should be paid attention that the characteristics of the meaning of the Arabic language should not be violated, the obtained result should not be contrary to the necessity of religion and that it should be realized within the framework of the Ummah's good affairs. As a result, today it is emphasized that ta'wil is a concept that can be exploited as an instrument of fiqh today.

Keywords: Islamic Law, Ta'wil, Muawwal, Mutashabih, Proof.

Extended Abstract

Ta'wil is one of the most influential concepts in the formation process of Islamic thought in general and is closely related to many scientific disciplines, especially theology, commentary and fiqh. The main point the sentence is the apparent meaning of the word, ta'wil is accepted as a temporal situation except for the real meaning of the word. Ta'wil contains "turning, rotating, fate and nature" in terms of lexical meaning and it is meant "understanding the meaning of the word in a sense that it is possible to abandon the apparent meaning of a letter and reach fiqh conclusions according to the new meaning". The indication of words to the meaning, and relationship of reason-transfer and transfer-transfer and conflict situation of these and meaning dimension of polysemic prepositions have let to a divergency among scholars throughout the history of Islam and also have caused different ta'wil theories. In this context, it is possible to come across different conceptions of the ta'wil between the majority and Hanafi jurists. Ta'wil, which is considered as a rational method of ijtihad in fiqh method, has an important role in shaping furû-i fiqh. In this context, the jurists considered the ta'wil as the allocation of the general word (takhsîs al-'âmm), the restriction of the absolute word (taqyîd al-mutlaq), and the understanding of the word in a metaphorical (majâzî) sense instead of using its literal (hakîkî) meaning due to a presumption and using the command (amr) as a irshad (guiding) instead of fardh, and using the proscription (nahy) as a abhorrence (kerahet) instead of prohibition (tahrîm). Based on this, it is possible to come across numerous examples in the fiqh complex throughout Islamic history. However, due to its open nature of abuse, the conditions to be followed were attributed importance and all or some of these conditions were mentioned in all jurisprudential books. In this sense, it is important to know the meaning, principles, requisite elements, conditions and types of it which are laid down by the jurists. Therefore, for the emergence of a healthy ta'wil, those engaged in taw'il activities, the word that is subject to the ta'wil and the conditions to be sought in the evidence of the ta'wil were evaluated.

Besides the rich meaning dimensions of divine provisions (nass), new meanings loaded into words with the change of time and place; meaning shifts in the word may make ta'wil obligatory. In this context, as there is no contradiction (tearuz) between the discourse of the legislator who is the creator of the reason and the sender of the transfer, reasons such as eliminating the contradiction that appears among some divine provisions (nass) have prepared a way for ta'wil. As it is a rational method of ijtihad, the conditions that should be present in the person performing the ta'wil (muewil) are parallel to the conditions in the mujtahid. It is possible to summarize these conditions as a having a detailed knowledge in Arabic and the Qur'an and Sunnah sciences, as well as the dominance of the points of agreement (icma) and divergency (ihtilaf) and also healthy thinking ability.

The obtained meaning of the word should be among the possible meanings within the Arabic language rules. Thus, words that do not have

a possibility of another meaning or express their meaning clearly as mufesser and muhkem exit fields of ta'wil. In addition, according to the majority jurisprudents, the word clearly shows its meaning (zahir), and according to Hanafi jurisprudents, it should be clear (zahir) and more clear meanings (nas). Therefore, ta'wil gains meaning in nasses with these words such as private(has), general (amm), common, truth, metaphor, zahir, nas, secret meaning(hafi), difficult to understand (müşkil), understanding depends on legislator (mücmel) and open to comment(muteshâbih). At first glance, it is not clear to understand what the legislator means. Ta'wil's evidence must be strong enough to translate the word from its clear meaning to a possible meaning. This is because there is an inverse relationship between the evidence of ta'wil and the possibility of another meaning. As the probability of another meaning increases, while a normal evidence is sufficient, it is required a strong evidence when the probability decreases. The reason, nas, icma, comparison (kıyas), traditions and general aims of religion can be evidences of ta'wil. In addition, contiguous (muttasıl) signs such as the context, exceptions, and discrete signs such as the cause of verses and the cause of hadiths are able to be also evidence. Because all of this is very important in terms of showing which meaning is meant by word.

After distinguishing the healthy one from the problematic one, it must be pointed out that there is a general agreement that the term is a concept that can still be used as a method of fiqh. However, due to the fact that not all of the ta'wils are accepted as authentic, in the process, the types of ta'wils referred to as "close, distant and mutavassıt" in terms of "right, wrong and medium". It is possible to come across different expressions such as "authentic, acceptable, wrong, belonging to the people of the bid', invalid (fasid), void (batıl) and problematic (muteazzir) in order to express these varieties. In this context, it is necessary to pay attention to the fact that the Arabic language's characteristics of meaning are not violated, that the result should not be contrary to the necessity of religion and that should be realized within the framework of the interests of the Ummah.

In this study, the ta'wil is considered as a concept of methodology of fiqh. The character and varieties in terms of validity and some examples of fiqh which the mujtahids put forward through, are focused in this study. There are not too many examples that are required and the ta'wil dispute among the common denominations (mazhabs) is generally mentioned. In addition, classical and modern works written by scholars throughout Islamic history were scanned and different approaches about ta'wil were evaluated. It is possible to say that the concept of ta'wil, which is generally contacted or evaluated under a topic, is in fact related to all fiqh istidlâl methods. This is because comparative, interpret favourably (istihsân), remains the same condition (istishâb), customary and all other evidences are the proofs of ta'wil at the same time. In our country, scientific studies on ta'wil as a concept of fiqh and its effect to the fürû are not in the desired depth. Comparatively and chronologically relevant resources have not been searched, that is why this situation make this study required.

GİRİŞ

İnsanlar tarih boyunca kutsal metinlerin anlaşılması ve uygulanması için fikir yürütmüş ve onları yorumlamaya çalışmışlardır. Bu ihtiyaca binaen tarihî süreç içerisinde muhtelif kavramlar, anlama ve yorumlama yöntemleri ortaya çıkmıştır. Naslardan muhtelif istidlâl yollarıyla hüküm çıkarma metodu olan fıkıh usulü geleneğinde lafızların anlaşılması ve güncel sorunlara çözüm sağlaması noktasında usulcülerce bazı yöntemler geliştirilmiştir. Lafzî (literal) yöntemler yanında nâstan hedeflenen gâye ve manâya ağırlık vermek suretiyle metni, lafızların tahakkümünden kurtaran ve yorumcunun özgürlük alanını genişleten yaklaşımlar da söz konusudur. Bu tür yaklaşımlara günümüzde de rastlanmaktadır. İnsanlık tarihinde yaşanan sosyal, siyasî ve ekonomik gelişim ve değişimler söz konusu yaklaşımları haklı çıkarabilecek dinamikler içerse de, esasen İslâm hukukunun esnek yapısının da buna müsait olduğu ifade edilebilir. İslâm hukukunun teşekkül sürecinde te'vilin, naslardan hüküm çıkarmaya yarayan aklî istidlâl yöntemlerinden biri olarak ortaya çıktığı kabul edilir. Te'vil, daha çok lafızların manâ boyutuyla ilgili olsa da manânın lafızdan ayrı düşünülemeyeceği açıktır. Lafız-manâ ilişkisine dayalı olarak usulde yer bulan te'vil, İslam hukuk tarihi boyunca fakihlere yardımcı olmuş, fıkıhın güncel sorunlara çözüm sağlaması noktasında da başvurulmuş bir yöntem olagelmıştır. Bu gerçeklere dayanarak makbul ve sahih bir te'vilin niteliği çevresinde tartışmalar yaşanmış ve usulcülerce bir takım şartlar ileri sürülmüştür. Ayrıca te'vilin alan ve kapsamı belirlenmiş, ahkâma kat'î surette delâlet eden nasların te'vil edilemeyeceği hükme bağlanmıştır.

Herhangi bir metnin anlaşılması için hitâb (dil, metin), muhâtib (hitabın sahibi, şâri') ve muhatap (hitapta hedef kitle, mükellef) ile son ikisinin içinde bulunduğu durum ve şartlar gibi hususlar temel belirleyici unsurlardır. Hitapta dilin sadeliği, duruluğu, seçilen kelimeler ve üslup, dilin beyân

özellikleri ve kelimelerin ihtimal barındırma düzeyi önemlidir. Hitapta lafzın manâya delâleti ne kadar açık ve net ise maksadın beyânı o oranda güçlü olur. Ancak bir hikmete mebni olarak bazen hitapta anlaşılması zor, imkânsız yahut farklı manâlara muhtemel lafızlar bulunabilmektedir. Delâlet konusunda hitap sahibinin iradesini yansıtan lafızlar, en önemli araç konumunda olduklarından süreçte nas, zâhir, hafî, müşkil, muhkem ve müteşâbih gibi farklı kavram ve terimler oluşmuştur. Bunların yanında, dinamik hayat şartlarında mükellefe bir takım yükümlülükler yükleyen ve evrensel mesajlar içeren nasların dayandığı dil ve lafızlar sınırlıdır. Ayrıca muhatap kitle, içinde bulunduğu kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ortamdan etkilenmektedir. Bu durum hitabın algılanması ve anlaşılmasına da zaman zaman yansımaktadır.

Fıkhi hükümlerin büyük bir kısmının, lafızların manâya delâlet ilişkisine dayalı olarak ortaya çıktığını düşündüğümüzde, te'vil kavramının fıkıh usulü içindeki ağırlığı anlaşılmaktadır. Âm bir lafzı tahsis ve mutlak bir lafzı takyit gibi değişik şekillerde gerçekleşen te'vil,¹ İslâm tarihi boyunca başta tefsir, kelâm ve fıkıh usulü olmak üzere birçok ilmî disipline konu olmuş ve onların şekillenmesine yardımcı olmuştur. Te'vil ile ilgili olarak Cüveynî (ö. 478/1085), "*Usul ve fûru talibi için şeriat (fıkıh) ilmi içerisinde ondan (te'vilden) daha faydalı bir konu görmüyorum*"² ifadesini kullanırken İbn Berhân (ö. 518/1124)³ da "*şerî hüküm gerektiren âyet ve haberlerin te'vilinin cevâzı hususunda âlimlerin ittifakına*"⁴ vurgu yapmaktadır. Dinî metinlerin anlaşılmasında asıl olan lafzın-kelâmın ilk akla gelen zâhir anlamı olmakla birlikte, şer'î lafızların sadece zâhirlerine göre değerlendirilmemesi gerektiği ve tamamını da te'vil etmenin yanlış sonuçlara sebebiyet vereceği hususunda Müslümanların icmâ'ı vardır. Burhanın gerektirdiği ancak şer'in zâhirine aykırı olan bütün nasların Arap dili kurallarına göre te'vili kabul ettiği hususunda ise hiçbir Müslüma-

¹ Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-fıkıh*, (Kahire: Dârü'l-fikri'l-'Arabî, 1957), 134.

² Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb (Kâhire: Dârü'l-Vefa, 2012.) 1: 244.

³ İbn Berhân, Ebû'l-Vefâ İbn Akîl'den (ö. 513/1119) Hanbelî fıkıh tahsil ettikten sonra, nasların te'vil edilebileceği görüşünü benimsemesi, istinbât hususunda esnek davranıp nasların zâhirine fazla bağlı kalmaması ve mezhep taassubuna karşı çıkması gibi sebeplerle Hanbelî âlimleri tarafından yöneltilen şiddetli eleştirilere tahammül edemeyerek Şâfiî mezhebine geçti. Bağdat'ta Gazzâlî, Kaffâl eş-Şâsî ve Kiyâ el-Herrâsî gibi Şâfiî âlimlerden fıkıh tahsil eden İbn Berhân özellikle fıkıh, fıkıh usulü ve hilâfiyât konularında derin ilim sahibiydi. Günümüze ulaştığı bilinen tek eseri de *el-Vüsûl ile'l-usûl*'dür. (H. Yunus Apaydın, "İbn Berhân", *Türkiye Dinanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 370.

⁴ Ahmed b. Ali b. Berhân el-Bağdâdî (ö. 518/1124), *el-Vüsûl ilâ'l-usûl*, thk. Abdulhamid Ali Ebu Zunejd (Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1983), 1: 375.

nın şüphesi yoktur.⁵ Bununla birlikte istismâra açık yapısından dolayı İslâm hukukçuları te'vilin sınırlarını belirlemede son derece hassâs davranmışlardır. İsnevî (ö.772/1370), “Te’vil kapısının açılması Allah ve Resûlü’nün sözlerine olan itimâdı sarsabilir. Çünkü zâhiri kastedilmemiş olma ihtimali olmayan hiçbir şer’î hitâb yoktur”⁶ demek suretiyle te’vilde keyfilik tehlikesine dikkat çekmiştir. Bu hususta son dönem usulcülerinden Hallâf da, “Zâhirîlerin yaptığı gibi dâima lafzın zâhirine göre hareket etmek teşri’in ruhundan uzaklaştırabilir. Te’vil kapısını sorumsuzca açık tutmak da nasların ciddiyetiyle bağdaşmaz ve hevâ eseri görürlere sebep olabilir. Bundan dolayı şartlarını hâiz sahih te’vil gereklidir”⁷ demektedir. Nasların hakikat, mecaz, iştirâk, umûm-husûs ve mutlak-mukayyed gibi farklı açılardan değerlendirilebilen lafızlar içermesi yanında emir ve nehiy gibi teklifi hükümlere aracılık eden ifadelerin değişik manâlara açık olması te’vili gerektiren unsurlar bağlamında vurgulanmaktadır. Bu arada naslar arasında gözükten teâruz hâli ile me’ânî edatlarının zengin manâ boyutlarının te’vil faaliyetindeki önemine işaret etmekte fayda vardır.

Araştırmamız, arşiv araştırmasına dayanan tümevarım (istikrâî, endüksiyon) yöntemi ile şekillenmiştir. Ayrıca analiz ve karşılaştırma teknikleri kullanılmıştır. Bu kapsamda te’vil kavramı ile ilgili klasik ve mu’asır usul eserleri incelenmiş ve geçirdiği evrelere temas edilmiştir. Bu arada te’vili değişik açılardan ele alan bazı makalelere değinilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalardan farklı olarak bir istinbât yöntemi olması yönüyle te’vilin cumhur ve Hanefî usulcülerin eserlerinde nasıl değerlendirildiği araştırılmış, iki ekol arasındaki farklılıklara dikkat çekilmiş, te’vilin şartlarına ve çeşitlerine değinilmiştir. Neticede te’vilin günümüzde de fıkha açılım sağlayabilecek bir kavram olduğuna vurgu yapılmıştır.

1. TE’VİLİN MAHİYETİ

1.1. Sözlük Anlamı

“آل (أَوَّل) يقول” kökünden türeyen ve bir “و” ilavesiyle sülâsî mezîd hâlini alan يُوَوِّلُ أَوَّل (mâzî ve müzâri) fiilinin mastarı olan (تَأْوِيل) ve türevlerinin sözlük itibariyle muhtemel olduğu birçok anlamının en belirginini “dönmek, döndürmek ve dönüşmek”tir. أَوَّلُ الْحَكْمِ إِلَى أَهْلِهِ ifadesinde, “hükmü sahibine döndürmek, işi ehline teslim etmek” anlamında kullanılmıştır. Söz konu-

⁵ Ebû'l-Velîd Muhammed İbn Rüşd el-Kurtubî, *Faslu'l-makâl fî takrîri mâ beyne's-şer'îati ve'l-hikmeti mine'l-ittisâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 32.

⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhu minhâci'l-usûl li'l-Beydâvî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 2: 194.

⁷ Abdulvehhâb Hallâf, *'İlmu usûli'l-fıkıh* (Kahire: Mektebetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 2002), 166.

su anlamda kullanıldığında te'vil, "bir şeyi ilk illet ve sebebine döndürmek", "söz veya eylem olarak kendisinden kastedilen manâya çevirmek"⁸ anlamlarına gelir. Sözün/kelâmın te'vili, sözü mütekellimin (konuşan/şâiri') kastettiği asıl manâya döndürmeyi ifade eder.

Önceki anlamın bir uzantısı olarak "sonuç" ve "âkıbet" yönüyle te'vil, "işin âkıbeti ve varacağı yer" anlamına gelir.⁹ Nitekim تَأْوَلَ الْآيَةَ ifadesi "âyetin döndürülebileceği manâları inceledi" anlamında kullanılır.¹⁰ Dolayısıyla kelâmın te'vili yahut teevvülü, akıbeti ve dolaşıp döndüğü durum ve sonucu ifade eder.¹¹

Te'vilin "haberinin gerçeğe mutâbık hâli/mahiyeti" şeklindeki anlamı kelimenin ilk, doğal ve gerçek anlamıdır.¹² Nitekim Kur'an'da te'vilin bu anlamda kullanıldığına dâir açık âyetler vardır (Bk. A'râf, 7/53; Yunus, 10/39; Yusuf, 12/36-41,100). "Rüya tabiri" anlamında kullanılan te'vil de "işin gerçeğe mutabık hâli" şeklindeki sözlük anlamıyla yakından ilişkilidir.¹³ Bazı modern kaynaklarda te'vil, "kelâmın uzak ve gizli manâlarını ortaya çıkarmak, tefsir" manâsında ele alınmaktadır.¹⁴

⁸ Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1300), 1: 171; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 1: 62; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. M. Seyyid Kilânî (Kahire: 1961), 30.

⁹ İbn Fâris, *Mu'cem*, 1: 162; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Muhammed Tamir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009), 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 20: 36; Mecduddîn Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Arkesusî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 963; Râgıb, *el-Müfredât*, 30; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferac (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965), 28: 31; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001) 15: 437; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*, thk. Mustafa Saîd el-Hin, Muhyiddin Dib Mestû (Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2009, 471.

¹⁰ Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) es-Sicistânî - Ebû Bekir el-Uzeyrî, *Garîbu'l-Kur'ân / Nüzhetü'l-Kulûb*, thk. Muhammed Edîb Abdolvâhit Cemrân (Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1995), 137.

¹¹ Cahiliyye şâiri Meymûn b. Kays el-A'sâ (ö. 7/629), bu anlamıyla te'vili şöyle kullanmıştır: تَأْوَلَ رَيْعِي السَّقَابَ فَأَصْحَبَا عَلِيَّ أَمَّا كَانَتْ تَأْوَلَ حَبِهَا

*Sanki onun sevgisinin teevvülü, Yavru devenin annesine arkadaşlık edişinin teevvülü. Burada "te-evvül" ifadesi dönüşümle birlikte gelişim manâsı da içermektedir. Zira âşığın kalbindeki sevginin giderek büyümesi yavru devenin zamanla büyüüp annesine eşlik etmesine benzetilmiştir. Bk. Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuâd Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1381), 1: 87; Cevherî, *es-Sihâh*, 1: 64; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 20: 36; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 3: 331; Râgıb, *el-Müfredât*, 30.*

¹² Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ*, 1: 39; Yusuf Işıcık, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)*, 23.

¹³ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1: 86; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 910/923), *Câmi'u'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 2001), 3: 183; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 3: 331; Râgıb, *el-Müfredât*, 30.

¹⁴ Abdurrahman b. Yahya b. Ali b. Muhammed el-Ma'lemî el-Âtmî el-Yemânî, *Risâletün fî*

Te'vilin sonraki dönemlerde kazandığı ıstılâhî anlam, sözlüklere de yansımıştır. Nitekim dördüncü asırdan sonra yazılan bazı sözlüklerde te'vil, “müteşâbihin anlamını belirleme, bir şeyi kendisinden kastedilen manâya çevirme ve bir delil ile lafzı zâhirinin gerektirdiği manâdan muhtemel olduğu diğer manâlara döndürme” şeklinde ele alınmış,¹⁵ aynı anlayış modern birçok sözlükte de kendini göstermiştir.¹⁶

1.2. Terim Anlamı

Te'vil, fıkıh usulü eserlerinde birbirlerine yakın olmakla birlikte değişik ifadelerle tanımlanmıştır. Söz konusu tanımları, cumhur ve Hanefîlerin görüşlerini yansıtan iki temel kategoride değerlendirip ortak ve ayrıldıkları noktaları vurguladıktan sonra genel bir te'vil tanımına yer vermeye çalışacağız.

1.2.1. Cumhur Usulcülere Göre

Hanefîler dışındaki cumhur usulcüler genel olarak te'vili, “*kelâmın zâhirinden muhtemel olduğu bir yöne (manâya) sarf edilmesi*”¹⁷ şeklinde tanımlamışlardır. Buna göre, kelâm iki veya daha fazla anlama muhtemel olabilir. Ancak kelâm vaz', isti'mâl (kullanım) veya örf sebebiyle söz konusu anlamlardan birinde daha açıktır. Örneğin, *وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ* “Boşanan kadınlar kendi başlarına üç kur' beklerler.” (Bakara, 2/228) âyetinde geçen “*يَتَرَبَّصْنَ* (beklerler)” lafzının zâhiri haber olmakla birlikte emir olma ihtimali de vardır. Haber olarak alırsak, boşandığı hâlde beklemeyen kadınların varlığı “haber doğru olmaması” gibi bir sonuç ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla, bu ifadenin haber değil, emir olarak değerlendirilmesi suretiyle te'vil edilmesi gerekmektedir.¹⁸ Cüveynî'nin, “*müevvilin iddiasına uygun olarak zâhir lafzı varacağı yere döndürmek*”¹⁹ şeklindeki tanımında lafızdan kastedilen

hakîkati't-te'vîl, thk. Cerîr İbnü'l-'Arabî Ebî Mâlik el-Cezâirî (Riyâd: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005), 41; Ömer Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-luğa el-mu'âsıra* (Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2008), 1: 139; Cübrân Mes'ûd, *er-Râid* (Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1992), 156.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 20: 33; Râgıb, *el-Müfredât*, 30; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 28: 33; Seyyid Muhammed 'Amîm el-İhsân el-Müceddidî el-Bereketî, *et-Ta'rîfâtü'l-fıkhiyye* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2003), 50.

¹⁶ Mahmud Muhammed et-Tenâhî, *Min esrârî'l-lüğa fi'l-Kitâbi ve's-sünne* (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiye, 2008), 111; Bereketî, *et-Ta'rîfât*, 50.

¹⁷ *صرف الكلام عن ظاهره الى وجه يحتمله*. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleymanî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 146.

¹⁸ Ebû'l-Velid el-Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1949), 172; Ebû'l-Velid el-Bâcî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Nezih Hammâd (Beyrut: Müessesetü'l-Mer'ânî, 1973), 48.

¹⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 300.

manânın aslında müevvilin zihninde önceden şekillendiğinin vurgulanması dikkat çekicidir. Genel olarak lafızların zâhir yönünü “hakikî manâ” olarak değerlendiren Gazzâlî’ye (ö. 505/1111) göre, lafızların hakikî manâsı dışında bir manâya hamledilmesi bir nevi mecaza başvurmaktır.²⁰ Gazzâlî’nin “bir delil ile zâhirin delâlet ettiği anlama gâlib gelen ihtimâl”²¹ şeklindeki te’vil tanımı, “ihtimâl” vurgusundan dolayı Âmidî (ö. 631/1233) ve İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249) gibi bazı usulcülerin tenkitlerine sebep olmuştur. Özellikle te’vil yöntemi hususunda Gazzâlî’den etkilendiği ifade edilen İbn Rüşd (ö. 595/1199),²² lafızların hakikat ve mecaz ilişkisine vurgu yaparak te’vili, “bir sözü hakikî delâlet ve manâsından çıkararak, mecazî delâlet ve manâsına götürmek”²³ şeklinde tanımlamakta ve Arap dili ve geleneğinde geçerli olan mecaz türlerinin dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.²⁴

Gazzâlî’nin tanımını eksik bulan Âmidî’ye göre, te’vilin ihtimal olarak değerlendirilmesi yanlıştır. Zira te’vil; ihtimalin kendisi değil, lafzın ihtimale hamledilmesi işlemidir. Ayrıca tanımda “zannî delil” vurgulanmakta, kat’îsinden bahsedilmemektedir. Âmidî, te’vili, mutlak ve sahih olmak üzere iki farklı değerlendirmeye tabi tutarak “mutlak te’vil, lafzı zâhir manâsının dışında muhtemel bir manâya hamletmektir. Sahih te’vil ise, bir delilin desteklemesinden dolayı lafzı zâhir manâsının dışında muhtemel bir manâya hamletmektir”²⁵ demektedir. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ile İbnü’l-Hâcib’in “zâhir lafzın, onu râcih kılacak zannî yahut kat’î bir delil ile muhtemel mercûha hamledilmesi” ifadelerinde geçen “zâhir” kaydıyla nas ve müşterek lafızlar dışarıda bırakılmıştır. Zira nassın manâsına hamledilmesi ile müşterek lafzın anlamlarından birinin tercih edilmesi te’vil olarak değerlendirilmez. Çünkü müşterek lafzın manâlarına delâleti eşit olup biri râcih diğeri mercûh değildir. “Muhtemel” kaydı ile lafzın muhtemel olmadığı anlamlar, “mercûh” kaydıyla da, zâhir lafzın râcih anlamına hamledilmesi dışarıda bırakılmıştır. “Zannî veya kat’î delil” kaydıyla da delilsiz yapılan te’viller, “onu râcih kılacak” ifadesiyle de, te’vil neticesinde “mercûh tarafı râcih kılmayan deliller” kapsam dışı kalmıştır.²⁶

²⁰ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Hamza b. Zühayr Hâfız (Medine: 1413), 1: 195.

²¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 387.

²² Mesut Okumuş, “Gazzâlî’nin Te’vil Yönteminin İbn Rüşd Üzerindeki Etkileri”, *İslâmi İlimler Dergisi* 5/1 (Bahar, 2010): 107-132.

²³ İbn Rüşd, *Faslu’l-Makâl*, 95.

²⁴ İbn Rüşd, *Faslu’l-Makâl*, 97.

²⁵ Ebû’l-Hasan Seyfuddîn Ali b. Ebî Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1981), 2: 44-45.

²⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl fî ilmi’l-usûl*, thk. Tahâ Cabir Fayyâz el-‘Ülvânî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1997), 1: 314;

İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbn Muflih (ö. 763/1362) ve Merdâvî (ö. 885/1480) gibi usulcülere göre te'vil, “*zann-ı gâlibi gerektiren bir delille desteklenmesinden dolayı, lafzın zâhir ihtimalden mercûh ihtimale sarfedilmesidir.*”²⁷ Bu tanımda delilin zannîliğine vurgu yapılması dikkat çekmektedir. İbn Teymiyye'nin, (ö. 728/1328) usulcülerin kullandığı bir terim olarak te'vili “*mukârin (nasla birlikte gelen) bir delilden dolayı lafzı râcih ihtimalden mercûh ihtimale sarfetmek*”²⁸ şeklindeki tanımında vurgulanan ve “nasla eş zamanlılık” kastedilen “mukârin” ifadesi, delil ile ilgili olup bu hususta usulcüler arasında ciddi bir ihtilaf zemini oluşmadığı görülmektedir. Nitekim Zekerîyya el-Ensârî (ö. 1225/1810) ve İbn Bedrân (ö. 1346/1927), delili mukârenetle kayıtlamadan mutlak olarak te'vili, “*mercûhu râcihe çeviren bir delilden ötürü lafzı zâhir anlamından sarfetmek*” olarak değerlendirmişlerdir.²⁹ İbn Cüzey'e (ö. 741/1340) göre cumhurun temel görüşünü de yansıtan te'vilin en uygun tanımı: “*kelâmı, gerektirici bir unsurdan dolayı zâhirinden anlaşılan manâ dışında bir manâya hamletmektir.*”³⁰ Bu tanımda delilin zannî yahut kat'î ayırımına tabi tutulmadığı görülmektedir. Zâhiriyye mezhebinin sistemleştirdiği bilinen İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre te'vil, “*lafzı, zâhirinin gerektirdiği ve sözlükte vaz'olunduğu manâdan başka bir manâya nakletmek*” olup aslında bütün naslar, te'vile açık olmayan “müfesser” hükmündedir. Te'vile başvurulacaksa delilin mutlaka başka bir nas yahut icmâ olması gerekmektedir.³¹ Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) göre te'vil tanımı, “*zâhir lafzın*

Şemsuddîn Ebû's-Senâ Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed ei-İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar şerhu muhtasarı İbn Hâcib* (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1986), 417.

²⁷ Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, nşr. Seyfuddîn el-Kâtib (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981), 157; Şemsuddîn Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî, *Usûlü'l-fıkıh*, thk. Fahd b. Muhammed es-Sedehân (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999), 3: 1045; Alâuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Merdâvî el-Hanbelî, *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cübreyn (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 1: 126.

²⁸ Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'ul-fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-'Âsimî ve oğlu Muhammed (Riyâd: Matbaâtü Riyâd, 1995), 17: 359.

²⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. el-Hadîr b. Muhammed el-Harrânî - Ebû'l-Berekât Meccuddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. Hadîr el-Harrânî - Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-Müsevvede fî usûli'l-fıkıh*, thk. Ahmed ez-Zerevî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422), 1: 129; Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya el-Ensârî, *Gâyetü'l-vusûl fî şerhi lübbi'l-usûl* (Dârü'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti'l-Kübrâ), 87; Abdülkadir b. Bedrân ed-Dimaşkî, *el-Medhal ilâ mezhebi Ahmed b. Hanbel*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: 1985), 188.

³⁰ (حمل الكلام على معنى غير المعنى الذي يقتضيه بموجب إقتضى أن يحمل على ذلك ويخرج عن ظاهره). Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî el-Girnâtî el-Mâlikî, *et-Teshîl fî 'ulûmi't-tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1: 10.

³¹ Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1403), 1: 42.

muhtemel mercûha (manâya) hamledilmesi"³² şeklinde olup ana hatlarıyla cumhur usulcülerinin de görüşünü yansıtmaktadır.

Cumhur usulcülere göre sadece zâhir lafızlar te'vile açıktır. Bu kapsamda: umûmun tahsisi, mutlakın takyidi, lafzın mecaz yönünün kasdedilmesi, emrin vücûb, nehyin de tahrir dışında bir manâya hamledilmesi ile meânî harflerinin zâhir oldukları anlamlar dışında kullanılmaları ve naslar arasında gözüken teâruzün giderilmesi gibi konuları fikhî örnekleriyle işledikleri görülmektedir. Cüveynî'ye göre, mutlak lafız, ihtiva ettiği fertlere delâlet açısından umurun istiğrâktaki zuhûruna benzer. Dolayısıyla umurun tahsisi gibi mutlakın takyidi de te'vil kapsamındadır.³³

1.2.2. Hanefi Usulcülere Göre

Hanefî usulcülere göre zâhir lafızlar yanında nas lafızlar da te'vile elverişlidir. Ayrıca iki eşit manâ arasındaki tercihi de te'vil kapsamında değerlendirdiklerinden "müevveli" "müşterek" kapsamında ele aldıkları görülmektedir. Onlara göre kapalı lafızların kat'î delil ile açıklanması onları "müfesser", zannî bir delil ile açıklanması durumunda ise "müevvel" yapar. İmam Kerhî'ye atıfta bulunan ilk dönem Hanefî usulcülerinden Cessâs (ö. 370/981), değişik te'villere muhtemel lafzın, delil olması durumunda "nas" olarak nitelendirilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in beyan ettiği Kur'an lafızları böyledir.³⁴ Pezdevî (ö. 482/1090) müevveli, "*manâlarından biri gâlib zan ile tercih edilen müşterek*"³⁵ şeklinde tanımlarken, Serahsî (ö. 483/1091), aynı tanıma bağlı kalarak "müşterek" ifadesine vurgu yapmıştır.³⁶ Şâsî (ö. 7. y.y.) de, müşterekin tanımını yaptıktan sonra "*müşterekin bazı manâları zann-ı gâiple tercih edildikten sonra lafız müevvele döner*"³⁷ şeklinde beyanda bulunmaktadır. Sadruşşeria'ya (ö. 747/1346) göre, müevvel, vaz' yoluyla değil, müctehidin re'yiyle belirli bir anlam ifade ettiğinden müstakil bir başlık altında değil, "müşterek" kapsamında değerlendiril-

³² Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 154.

³³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 337.

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşmî (Kuveyt: 1985), 1: 61.

³⁵ Fâhru'l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Dersâdet: 1890), 1: 68; Abdul'ula Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmât şerhu müsellemin's-sübût fi usûli'l-fikh*, Zapt ve Tashih Abdullah Mahmut Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1: 317.

³⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1: 127.

³⁷ Ebû Ali el-Hanefî eş-Şâsî, *Usûlü's-Şâsî* (Beyrut: Dârü'l-Kitab, 1982), 39.

mesi gerekmektedir.³⁸ Sadruşşeria'dan sonra Hanefî müelliflerin müevvelî müşterek içerisinde ele aldıkları, böylece müevvel kavramının Hanefî usul eserlerinde sınırlı ve teknik bir çerçevede kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu noktada “müevvel” kavramı ile “te’vil” kavramının karıştırılmaması gerekmektedir. Zira te’vil, her ne şekilde olursa olsun, meşru bir delil sebebiyle zâhir ve racih anlamının dışında başka bir manâya çekilen âmm, has, müşterek, hafi, müşkil ve mücmel gibi bütün lafızları içine almaktadır.³⁹ Nitekim Abdulaziz el-Buhârî (ö. 730/1329), te’vilin tanımında geçen “müşterek” kaydının zorunlu olmadığını, hafî ve müşkil gibi kapalılık içeren bütün lafızların bir delil ile tercih edilmesinin lafzı “müevvel” hâle getireceğini belirtmektedir.⁴⁰ Emir Padişah da (ö. 987/1579) “ilâhî murâdî keşfetmeye yönelik bir zan” olarak değerlendirdiği te’vili, “(muhtemel bir manânın) zâhir manâya galip gelmesini sağlayan bir delilin dikkate alınması (اعتبار)” yahut “kesinlik atfetmeden (بلا حزم) kelâmın zâhiri dışında bir manâya hamledilmesi” şeklinde açıklayarak te’vil tanımında müşterekten bahsetmemiştir.⁴¹ Dolayısıyla Hanefîlerin terminolojisinde, “lafzın zâhir manâsının terk edilerek muhtemel bir manâya sarf edilmesi” şeklindeki diğer usulcüler ile ortak te’vil tanımı yanında Hanefîlere mahsus ve daha çok ilk dönem usulcülerce vurgulanan “müşterek lafzın anlamlarından birini zannî bir delil ile beyân ve tayini” manâsında farklı bir te’vil anlayışından söz etmek mümkündür.⁴²

Cumhur usulcülerin eserlerinde, te’vile elverişli kabul ettikleri zâhirden hemen sonra “te’vil” yahut “müevvel” kavramlarını açıklayarak tutarlı bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Bu kapsamda te’vilin delillerine, şartlarına ve geçerlilik açısından çeşitlerine yer vererek detaylı değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Cumhura göre müşterek, manâlarına eşit oranda delâlet ettiğinden, manâlarından birinin bir delil ile tercihi te’vil kapsamında değerlendirilmemektedir. Hanefî usulcülerin eserlerinde ise daha çok nas-zâhir kapsamına giren lafızlar ile tefsir-te’vil farkı vurgulanmaktadır. Bu açıdan te’ville ilgili kapsamlı ve sistemli değerlendirmeleri daha çok cumhur usulcülerin eserlerinde bulmak mümkündür.

³⁸ Ubeydullâh b. Mes’ûd b. Mahmûd Sadruşşeria (ö. 747/1346), *et-Tavdîh li Metni’t-Tenkîh fî Usûli’l-Fıkıh* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1957), 1: 34.

³⁹ Ferhât Koca, “Fıkıh Usulünde Te’vil”, *Kur’an’ın Bâtinî ve İşârî Yorumu*, ed. Mustafa Öztürk (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018), 253.

⁴⁰ Abdulaziz Ahmed b. Muhammed Alaaddin el-Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr ‘an Usuli’l-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Ömer (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 79.

⁴¹ Emir Padişah Muhammed Emin b. Mahmud el-Huseynî el-Buhârî el-Mekkî, *Teyşîru’t-tahrîr li İbni’l-Hümâm* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1: 137.

⁴² Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü’l-Hümâm es-Sivâsî el-Hanefî, *et-Tahrîr fî usûli’l-fıkıh* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1: 143; Ensârî, *Fevâtihu’r-rahâmût*, 2: 26.

1.2.3. Muasır Usulcülere Göre

Muasır usulcülerce te'vil, *"hâsın mecaza hamledilmesi ve âmin tahsisi gibi lafzın zâhir olan manâsında anlaşılmaktan engellenmesi ve bir delile binaen zâhir olmayan başka bir manânın kastedildiğine hükmolunması"*⁴³ şeklinde tanımlanmakta olup ilim ehlinin başvurduğu bir istinbât yöntemi olarak kabul edilmektedir.⁴⁴

Bazı usulcüler mutlak te'vil ile sahih te'vili ayrı ayrı tanımlamayı tercih etmişlerdir.⁴⁵ Birincisi; mutlak manâda lafzın zâhir anlamının terk edilerek başka bir manâya gidilmesi olarak değerlendirilirken ikincisinde mutlaka şer'î bir delile dayanması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Genel hatlarıyla te'vil; nas, kıyas, teşri' esasları ve şeriatın ruhu gibi şer'î bir delil ile lafzı, zâhir manâsından başka bir manâya çevirmektir. *"وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا"* "Allah alış-verişi helâl kıldı." (Bakara, 2/275) âyetindeki alış-verişin umumî oluşunun, garar satışını, insanın yanında olmayan şeyi (ma'dûm) satmasını ve meyvenin olgunlaşmadan önce satışını nehyeden hadislerle tahsis edilmesi bir te'vildir. *"حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ"* "Size meyte (leş) ve kan haram kılındı." (En'am, 5/3, Bakara, 2/173) âyetinde mutlak olarak gelen "kan" sözcüğünün *"أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا"* "yahut akıtılmış kan." (En'am, 6/145) âyetindeki "akıtılmış" ifadesiyle takyidi de te'vil olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶ Neticede hem cumhur hem de Hanefî usulcülere göre en belirgin te'vil tanımı; şer'î, lügavî veya aklî, zannî bir delil ile lafzın ilk akla gelen açık anlamının terk edilerek muhtemel olduğu başka bir manâya döndürülmesidir. Te'vil işleminden sonra müevvel hâle gelen lafzın manâsına delâleti de râcih ve açık olmaktadır. Ancak söz konusu manâya delâleti, başka bir delilden kaynaklandığı için yine de zâhir manâ gibi değerlendirilemez.⁴⁷

Naslardan hüküm istinbâtında muhkem, müfesser, nas ve zâhir lafızların manâya delâletlerinin açık olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan ilk ikisi başka ihtimal barındırmadıklarından, diğer ikisi ise delile dayalı bir ihtimal olmaması sebebiyle te'vile kapalıdırlar. İhtimal olması durumunda nas ve zâhir lafızlar te'vile açık olmaktadır. Fıkıh usulü âlimleri

⁴³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 377.

⁴⁴ Yusuf el-Karadâvî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, trc. Mehmet Nurullah Aktaş (İstanbul: Nida Yayınları, 2015), 338-339; H. Yunus Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017), 302.

⁴⁵ Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Müessesetü Kurtubâ, 1987), 159; Ebû Zehra, *Usûlü'l-fıkh*, 174.

⁴⁶ Hallâf, *Usûl*, 132; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhil-İslâmî* (Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986), 156.

⁴⁷ Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî et-Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâil-fürû'i 'alâ'l-usûl*, thk. Abdulvehhâb Abdullatîf (Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.), 68.

muteber bir te'vil için lafzın te'vile elverişli olması, sarf edildiği manâya muhtemel olması ve bir delile dayanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu şartları hâiz te'vil usul eserlerinde genişçe yer bulmuştur.⁴⁸ Günümüzde te'ville ilgili yapılan çalışmalarda, genel olarak nasları anlama ve onlardan hüküm istinbâtı faaliyetinde te'vilin Arap dili imkânları çerçevesinde fukahâya açılım sağladığı ve İslam hukukuna dinamizm kazandırdığı hususu vurgulanmaktadır.⁴⁹ Bunun yanında nasların nesnel anlamlarının ortaya çıkması ve sübjektifliğe zemin hazırlanmaması için dilin vaz'olunduğu anlamda kullanılmasının önemine vurgu yapan ve lafız farklı bir anlamda kullanılacaksa mutlaka aklî yahut naklî bir delile dayanması gerektiğini savunan Zâhirî te'vil geleneğine işaret edilmelidir. Belli ölçülerde nesnelliğe sahip dili temel referanslardan kabul eden söz konusu anlayışa göre lafızlar; müştereki de kapsayacak şekilde umûm, husus ve istisna olmak üzere üçe ayrılmakta olup her biri vaz'olunduğu manâda bütün fertlere eşit olarak delâlet etmektedir. "Salât" ve "zekât" gibi sonradan yeni anlamlar kazanmış kavramlar ile lafzın mecaz yönü de dilin vaz' özelliklerine uygun olarak telakki edilmelidir.⁵⁰ Dolayısıyla statik bir dil algısı üzerinden nesnel bilgiye ulaşmaya çalışan Zâhirî te'vil anlayışa göre de te'vil, istinbât faaliyetinde bir ictihâd yöntemi olup mutlaka aklî yahut naklî bir delile dayanması gerekmektedir.

2. TE'VİLİN ŞARTLARI

Te'vil, naslardan hükümlerin istinbâtında, esas olana aykırı ve arizî bir durumla ilişkili olduğundan bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Bu, mükelleflerin dinî ve sosyal hayatını doğrudan ilgilendiren makbûl bir te'vilin ortaya çıkması için gereklidir. Aksi hâlde hevâ eseri birçok düşünce, te'vil adıyla ortaya çıkacak ve dinî metinlerin yorumlanmasında keyfîlik ve anarşi hâkim olacaktır. Dolayısıyla te'vil işleminin hem dünya hem de ahiret boyutu olduğundan ciddî sorumluluk gerektirdiği ortadadır. Usul eserlerinde temas edilen söz konusu şartlar; te'vili yapan kişi (müevvil), te'vil delili ve te'vilin gerçekleştiği lafızla ilgilidir.

⁴⁸ Koca, "Fıkıh Usulünde Te'vil", 250.

⁴⁹ Hadi Sağlam, "İslâm Hukuk Metodolojisindeki Te'vilin Hüküm İstinbâtında Yeri ve Önemi Hakkında Örneklerle Genel Bir Değerlendirme (Yorumbilim Tekniği)" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 21 (2013): 95-129.

⁵⁰ Ali Parlak, "Zâhirî Te'vil Geleneği ve Dil Tasavvuru", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 201.

2.1. Müevvil İle İlgili Şartlar

Müevvilin Müslüman, bâliğ, akıllı ve âdil, düzgün bir zekâ ve kavrayış melekesine sahip olması yanında iyi niyet, düzgün itikât ve güzel ahlak gibi niteliklerle donanmış olması, te'vilinde kendisine güvenilmesi ve itibâr edilmesi için önemlidir. Bunlar, Âmidî'nin te'vili yapan kişide ilk şart olarak koştuğu "nazar ehliyeti"nin ön koşullarıdır.⁵¹ Başka bir ifadeyle te'vil faaliyeti içinde olan kişinin ictihâd, nazar ve istidlâl ehliyetini hâiz olması gerekir.⁵²

Bütün usulcüler, te'vilin dilin vaz' özelliklerine, kullanım örfüne yahut şâriin âdetine muvâfık olmasına vurgu yapmışlardır.⁵³ Te'vili ilkesel tarzda aklî bir metodoloji olarak kullanan Mu'tezile'nin önemli teorisyenlerinden Kâdî Abdülcebbâr'a (ö. 425/1025) göre müevvilde bulunması gereken en önemli nitelik dil (Arapça) yeterliliğidir. Müevvil, nazar (düşünme) ve istidlâl (akıl yürütme) yetisiyle murâd-ı ilahîye odaklanmalıdır.⁵⁴ Lafızların delâlet yol ve yöntemlerine vâkıf olmak da dil yeterliliği kapsamındadır.⁵⁵

Müevvil, nâsih-mensûh, hakikat-mecaz gibi Kur'ân ilimlerine vakıf olmalıdır. Kur'an'ın sübûtu kat'îdir. Ancak hükümlere delâleti bazen kat'î, bazen zannî olabilir. Miras ve hadlerle ilgili âyetlerde (Nisâ, 4/11; Nûr, 24/2-4) geçen نصف (yarı), ثُلُث (üçte bir), مِائَةٌ (yüz), سِتِّينَ (seksen) gibi lafızların taşıdığı manâya delâlet kat'îdir. Bu tür has lafızların delâleti hususunda, ictihâda ve farklı te'villere yer yoktur. Kur'ân'da yer alan lafız birden fazla manâya muhtemel ise, hükme delâleti zannî olur ve taşıdığı ihtimalden dolayı da te'vile açık hâle gelir.⁵⁶

Fiilî, kavli ve takrîrî sünnet yanında Hz. Peygamber'e özel bazı fiil ve uygulamalardan hangilerinin vücûb hangilerinin nedb ve diğer hususlara

⁵¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2: 90.

⁵² Ebû'l-Munzir Mahmud b. Muhammed b. Mustafa b. Abdullatîf el-Minyâvî, *el-Mu'tasar min şerhi muhtasari'l-usûl min 'ilmi'l-usûl* (Mısır: el-Mektebetü's-Şâmile, 2011), 328; Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *İthâfî zevi'l-besâir bi şerhi Ravdati'n-nâzir li İbn Kudâme* (Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1996), 90; Abdulvehhâb Abdüsselâm Tavîle, *Eserü'l-lüga fî ihtilâfi'l-müctehidîn* (Dârü's-Selâm, 2000), 261; Abdülmeccid Muhammed es-Süsve, "Davâbitü't-te'vîl inde'l-usûliyyîn", *Havliyyetü külliyyeti'd-dirâsâti's-şer'i'a ve'l-kânûn ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 22 (2004): 148; Muhammed Fethî Düreynî, *el-Menâhicü'l-usûliyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 139.

⁵³ Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd fî usûli'l-fıkıh*, nşr. Abdülkadir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1992), 3: 443; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 368; Muhammed Edip Salih, *Tefsîru'n-nusûs fî'l-fıkhi'l-İslâmî* (Beyrut: 1993), 1: 372.

⁵⁴ Ebû'l-Hasan Kâdî'l-Kudât Abdulcabbâr Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerîm Osman (Kahire: 1965), 604.

⁵⁵ Muhammed Ebû'n-Nûr Züheyr, *Usûlü'l-fıkıh* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, ts.), 2: 77; Tavîle, *Eserü'l-lüğa*, 60.

⁵⁶ Tavîle, *Eserü'l-lüğa*, 62; Şaban, *Hukuk İlminin Esasları*, 80.

delâlet ettiği gibi meseleler usulcülerin fikir beyân ettikleri alanların başında gelmektedir. Ayrıca bazı hadislerde geçen müşkil, hafî ve garip gibi lafızların nasıl anlaşılması gerektiği ihtilâf sebeplerinden sayılmaktadır. Sünnetin hükümlere delâleti, Hz. Peygamberin devalerin zekâtı ile ilgili hadiste ifade ettiği sayısal verilerde⁵⁷ olduğu gibi bazen kat'îdir; zira hadiste geçen beş, yirmi dört ve yirmi beş lafızları, manâlarına kesin olarak delâlet etmektedir ve te'vile kâbil değildir. Sünnetin hükme delâleti bazen de zannî olmaktadır. "Fâtîha suresini okumayanın namazı yoktur."⁵⁸ hadisi ile olumsuzlanan durum, cumhurun ifade ettiği gibi "namazın sıhhat ve geçerliliği" olabileceği gibi, Hanefîlerin görüşünü yansıtan "namazın kemâli" de olabilir. Dolayısıyla te'vile açık bir yapı söz konusudur.⁵⁹

Müevvilin icmâ ve ihtilâf edilen noktalara vâkıf olması gerekmektedir. Zira bir konuda icmâ olması durumunda, ona aykırı ictihâd ve te'villerin ileri sürülemeyeceği bilinmektedir.⁶⁰

Müevvilin, te'vili kendi mezhebinin doğrularını temellendirme aracı olarak görmemesi ve taassuptan uzak durması gerekmektedir.⁶¹ Bu anlamda müevvil, sorumluluk gerektiren bir alanda fikir beyanında bulunduğundan te'vilinde sürekli ihtiyatlı olmalıdır. Söz konusu hassasiyete sahip olmayanların lafızları, zâhirleri üzerinde bırakması gerekmektedir. Zira ehil olmayanların te'vile yeltenmesi küfre götürücü tehlikeli bir teşebbüs olabilir.⁶² İbn Rüşd'e göre insanların bir kısmı burhân (kesin delil) ile tasdike ulaşırken bazıları cedel (diyalektik) ile bu noktaya ulaşır. Bundan dolayı şerîat, insanların tasdik düzeylerine göre zâhir ve bâtın şeklinde gönderilmiştir. Zâhirler arasında bazı çelişkilerin bulunması, ilimde derinleşenlerin uzlaştırma görevlerini hatırlatmak içindir."⁶³ İlimde derinleşenlerden maksat ise ictihâd ehliyetine sahip olanlar olmalıdır.

⁵⁷ Tirmizî, *Sünen*, "Zekât", 5/621, 3: 8.

⁵⁸ Tirmizî, *Sünen*, "Salât", 2/247, 2: 25.

⁵⁹ Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Hanefi el-Bâbertî, *er-Rüdûd ve'n-Nükûd Şerhu Muh-tasarı İbn Hâcib*, thk. Dayfullâh b. Salih b. Avn el-Ömerî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 1: 433, 640; Şa'bân, *Hukuk İlminin Esasları*, 78-79.

⁶⁰ Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkıh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 19; Ali b. Ahmed b. Hazm, *en-Nübez fî usûli'l-fıkıh'z-zâhirî* (Beyrut: Mektebetü'l-Hancî, 1989), 38; Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Abdillâh en-Nisâbü'rî el-Beyhakî, *Ahkâmu'l-Kur'ân li's-Şâfiî*, thk. Muhammed b. Zâhid b. Huseyn el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), 1: 308; Alâuddîn Şemsu'n-Nazar Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: y.y., 1984), 15.

⁶¹ Ebû Muhammed İzzeddin Abdülaziz b. Abdisselâm, *Kavâidu'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2: 153.

⁶² İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, 123.

⁶³ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, 125.

Müctehidin şartları kapsamında Gazzâlî sadece “şer’in idrâk yollarını ihâta ve adalet”⁶⁴ prensiplerine vurgu yaparken Şatibî “istinbât gücüyle birlikte şer’atın maksatlarını kavrama”⁶⁵ niteliği üzerinde durmuştur. Beydâvî (ö. 685/1286) ve Âmidî ise müctehidin şer’î ahkâmın kaynakları ile lafızların manâya delâlet yöntemleri hususunda bilgi sahibi olması gerektiğini belirtmişlerdir.⁶⁶ Günümüz usulcülerinin de bu hususta genel olarak fıkıh usulünün, kıyasın, özellikle ahkâm naslarının, nâsih-mensûhun, icmâ ve ihtilaf noktalarıyla şer’in genel maksatlarının bilinmesi⁶⁷ gibi hususları vurgulamaktadırlar.

2.2. Lafızla İlgili Şartlar

Cumhura göre lafzın te’vile elverişli zâhir olması şarttır. Cumhur, genel olarak zâhir kapsamına âmm, mutlak lafızlar ile emir ve nehyin delâletini almışlardır. Hanefilere göre ise, te’vile konu olan lafızlar zâhir ve nass ile bunların kapsamına giren âmm, has, müşterek, hafi, müşkil ve mücmel gibi lafızlardan olması gerekir.⁶⁸ Bu durumda Hanefîlere göre müfesser ve muhkem⁶⁹, cumhura göre nas ve muhkem lafızlar te’vil kapsamından çıkar. Aynı şekilde, zâhir veya mücmel lafızları beyân eden ve muhkem derecesine ulaştıran başka bir karine/delil söz konusu ise, bu da te’vil kapsamında değerlendirilmez.⁷⁰ Kelâmda esas olan lafzın zâhiriyle amel etmektir ve sadece ihtimal tek başına te’vile gitmek için yeterli bir sebep değildir.⁷¹ Ayrıca zâhirin muhtemel olduğu manânın zihninin algılamasında mercûh (tâlî, tercih edilmeyen) olması da şarttır. Zira mercûh manâ diğerine eşit ise, lafız “zâhir” olmaktan çıkmaktadır. Bu kapsamda âmm lafzın tahsise, mutlak lafzın takyide ve hakîkatin mecaza muhtemel olduğu bilinmektedir. Bu tür lafızlar uygun bir delil ile te’vil konu olabilmektedir.⁷² Zâhir lafız, dilde çokça kullanılan bir manâya, fazla kullanılmayan bir manâya ve hiç kullanılmayan bir manâya te’vil edilebilir. Bunlardan ilk ikisi makbul olmakla birlikte sonuncusu kabul edilemez.⁷³

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 4: 5.

⁶⁵ Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât fî Usûli’s-Şer’i’a*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan (b.y.: Dâru İbn Affân, 1997), 5: 41-46.

⁶⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 3: 140; İsnevî, *Nihâyetü’s-sûl*, 4: 548.

⁶⁷ Ebu Zehra, *Usûlü’l-fıkıh*, 380-388; Zuhaylî, *Usûlü’l-fıkhi’l-İslâmî*, 1043; Zeydân, *el-Vecîz*, 402.

⁶⁸ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 1: 72.

⁶⁹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 1: 77.

⁷⁰ Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhît*, 3: 336; Nemle, *el-Mühezzeb*, 3: 1209.

⁷¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 203.

⁷² Edîb Sâlih, *Tefsîru’n-nusûs*, 1: 381.

⁷³ Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şirâzî, *el-Lüma’ fî usûli’l-fıkıh*, thk. Muhyiddin Dib Mestu, Yusuf Ali Bedivî (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008), 221; Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhît*, 3: 336; Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl*, 155.

2.3. Delil İle İlgili Şartlar

Te'vile açık lafzı muhtemel olduğu manâya sarf edecek delili “beyan etmek” müevvilin temel görevidir. Zira te'vil, delil ile anlam kazanan icthadî bir faaliyettir.⁷⁴ Bu bağlamda İbn Hazm, “Te'vilde burhân varsa dikkate alınır ve gereği yapılır. Aksi hâlde bâtil olarak değerlendirilir.”⁷⁵ demektedir. Delilin, lafzın barındırdığı ihtimalin kuvvetine göre yeterli ve uygun olması da şarttır. Zira delil olarak sunulan her şeyin delil olma özelliği olmayabilir. İbn Hâcib, te'vilin tanımında, “zâhirin muhtemel mercûha, onu râcih kılacak bir delil ile hamledilmesi”⁷⁶ şeklinde söz konusu hususa değinmiş, İbn Kudâme de yakın ifadelerle delilin önemini vurgulamıştır.⁷⁷ Aynı hususa değinen Âmidî, sarf edilen anlamın zâhiri ile müsâvî (eşit) olması durumunda te'vilden bahsedilemeyeceğini,⁷⁸ Cüveynî de bu durumda muhtemel manâ ile zâhir manâ arasında teâruz gerçekleşeceğini ifade etmiştir.⁷⁹ Ayrıca itikâdî konularda te'vil delilinin sıhhati için kat'î olması, ameli hükümlerde ise kat'î ve zannî olabileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla fıkıhî ahkâmın istinbâtında zannî olan teşri' hikmeti, âhâd haber ve kıyas gibi deliller yeterli görülmüştür.⁸⁰

Usulcülere göre te'vilin dayanması gereken deliller genel olarak Kitap ve sünnet nasları, icma, kıyas ve şeriatın genel ilkeleridir.⁸¹ Ayrıca muttasıl (bitişik) ve munfasıl (ayrık) karine/ler toplamı da te'vile delil olabilir.⁸² Munfasıl karineler, âyetin nüzûl ve hadisin vurûd sebepleri gibi te'vile konu olan hususun dışında gösterilen delilleri ifade ederken, muttasıl karine ise sözle bitişik gelen istisnâdır.⁸³ Sözün siyâk ve sibâk (öncesi, sonrası ve bağlamı) da karine olma özelliğine sahiptir. Zekâtın verileceği kimseleri sıralayan âyetin⁸⁴ siyâk ve sibâkından “zekâtın verileceği yerleri

⁷⁴ Muzafferuddîn Ahmed b. Ali İbnü's-Sââtî, *Bed'ü'n-nizâm ev Nihâyetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. S'ad b. Garir b. Mehdi es-Selmî (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1985), 1: 296; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 4: 298.

⁷⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1: 42.

⁷⁶ (حُلُّ الظاهر على المعنى المحتمل المرجوح بدليل يُصيرُه راجحاً). Osman b Cemâlüddîn Ömer b. Hâcib el-Mâlikî, *Muhtasarü'l-müntehâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2: 203.

⁷⁷ İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, 110.

⁷⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2: 67.

⁷⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 365.

⁸⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 322; Tavîle, *Eserü'l-lüğa*, 260; Düreynî, *el-Menâhicu'l-usûliyye*, 173.

⁸¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 19; Semarkandî, *Mîzânu'l-usûl*, 15; Nemle, *İthâf*, 5, 88; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 384.

⁸² Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl*, 47; Nemle, *İthâf*, 5, 90; Tavîle, *Eserü'l-lüğa*, 260.

⁸³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 328; Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl*, 78; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 384; Tavîle, *Eserü'l-lüğa*, 260.

⁸⁴ Tevbe 9/60.

beyân" için geldiğinin anlaşılması gibi.⁸⁵ Delil olarak maslahat ve şer'in küllî kaidelerini öne süren usulcüler de vardır. Hanefîlerin, zekâtta muhtaçların maslahatını gözeterek şât (koyun) lafzını "kıymet" olarak te'vil etmiş olmaları bu kapsamdadır.⁸⁶

3. TE'VİLİN ÇEŞİTLERİ

Usulcülerin bir kısmı te'vili, "bir delile dayalı ise makbûl, herhangi bir delile dayanmıyorsa merdûd ve te'vil edilen lafzın zâhiri ile te'vil delili eşit derecede ise teâruz durumu"⁸⁷ şeklinde taksim ederken diğer bazıları, ednâ (anlaşılması zor olmayan, basit) müreccih (tercih edici delil) ile gerçekleşirse yakın te'vil (التأويل القريب), daha uzak (ve araştırmaya dayalı) bir müreccihle gerçekleşirse uzak te'vil (التأويل البعيد), delilin niteliği sorunlu ise de müte'azzir te'vil (التأويل المتعذر) şeklinde taksim etmeyi uygun görmüşlerdir."⁸⁸ İbn Rüşd, Âmidî, İbn Kudâme ve İbn Bedrân gibi usulcüler, bunlara te'vil ihtimâlinin tava-sutuna (orta düzey) göre mütavassıt te'vili (التأويل المتوسط) de ilave etmişlerdir.⁸⁹ Bu durum terazinin iki kefesi arasındaki dengeye benzemektedir. Yani lafzın zâhiri dışındaki anlam (mercûh, tâlî) konuşanın (mütekellim, şâri) iradesi-ne yakın, uzak yahut ikisinin ortasında olmasına bağlı olarak değişiklik arz etmektedir. Şâriin mercûh manâyı kastetmiş olma ihtimali uzak ise aradaki mesafeyi kapatabilecek güçlü bir delil aranacaktır. Söz konusu ihtimal yakın ise daha düşük seviyede, uzak ve yakın arasında bir yerde ise orta seviyede bir delil yeterli olabilir. Bu durum terazinin bir kefesinde on, diğerinde üç kg. varsa aradaki farkın kapanması için en az yedi kg.lık bir ağırlığa ihtiyaç duyulması gibi somutlaştırılabilir.⁹⁰ Meseleye zâhir lafzın zuhûr derecesi açısından yaklaşan usulcüler ise, zâhir lafzın açıklık derecesi yükseldikçe te'vil delilinin en güçlü olanının aranacağını, lafzın zuhûr derecesi azaldıkça te'vil delilinde de en basitinin ileri sürülebileceğini belirterek söz konusu derece-

⁸⁵ Şâşî, *Usûl*, 77.

⁸⁶ Bâbertî, *er-Rüdûd ve'n-nükûd*, 3: 332; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 388; Hallâf, *Usûl*, 132; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986), 156.

⁸⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 324.

⁸⁸ Şemsuddîn Muhammed b. Muflih el-Makdisî el-Hanbelî, *Usûlü'l-Fıkıh*, thk. Fahd b. Muhammed es-Sedehân (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999), 3: 1045; İsfahânî, *Beyânu'l-muhtasar*, 418; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 3: 336; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 178.

⁸⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2: 29; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzır*, 156; İbn Bedrân, *el-Medhal*, 180; Huseyn b. Emîri'l-Mü'minin İbn Muhammed el-Mansûrbillâh Kâsım, *Hidâyetü'l-'ukûl ilâ gâyeti's-sûl fi 'ilmi'l-usûl* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1401), 2: 373; Nemle, *İthâf*, 5: 87; Tavîle, *Eserü'l-lüga*, 263.

⁹⁰ Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkâvî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987), 1: 563.

leri üçe ayırmaktadır. Bu durumda da orta mertebe söz konusudur.⁹¹ Bu taksimin ilk ikisi konusunda cumhur ile aynı görüşü paylaşan Hanefî usulcülere göre sarfedilen manâya muhtemel olmadığından müteazzir te'vilin te'vil kapsamında değerlendirilmemesi gerekmektedir.⁹² Dolayısıyla herhangi bir delile dayanmayan te'viller genel olarak “*fasit/bâtıl veya müteazzir te'vil*” olarak değerlendirilmektedir.⁹³ Bu bağlamda te'vil çeşitlerini te'vil ihtimalinin mertebesine göre yakın, mutavassıt, uzak ve müteazzir (fasit/bâtıl) olmak üzere dört kısımda değerlendirmek mümkündür. Son kısım ile ilgili farklı tabirler kullanılsa bile genel olarak geçerli bir delile dayanmayan te'viller kastedilmektedir. Mesela usulcüler arasında, bid'at ehli te'villeri (تأويلات أهل البدع) tabiri⁹⁴ ile hatalı te'vil (التأويل الخاطيء) ifadesi de yaygındır.⁹⁵ Cüveynî, “salat” lafzının şer'î anlamı olan bilinen rükünleriyle “namaz” anlamının bırakılarak “dua” olan hakîkî anlamına hamledilmesi işlemi için, “te'villerin en zayıf olanı” (اضعف التأويلات) ifadesini kullanmıştır.⁹⁶ Günümüzde şartlarını hâiz, müspet te'vil için “sahih”, şartlarını haiz olmayan te'viller için de “fasit/bâtıl” ifadeleri kullanılmaktadır.⁹⁷ Bu değerlendirmeler ışığında te'vili, ihtimalin yakınlık ve uzaklık derecesine göre yakın, mutavassıt, uzak ve bâtıl olmak üzere dört kısımda değerlendirmeye çalışacağız.

3.1. Yakın Te'vil

Te'vil ihtimalinin güçlü olması durumunda, “*yakın te'vil*” söz konusudur. Bu te'vil, basit bir delil ile ortaya çıkan ve muhatap tarafından gönül rızasıyla kabul edilen te'vildir.⁹⁸ “Mümin kadınlara de ki, gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar ve ferçlerini de muhafaza etsinler. Görünen kısımlar hâriç zinetlerini açığa vurmasınlar. Başörtülerini yakalarının üstüne salsınlar. Kocaları...hâriç zinet yerlerini kimseye göstermesinler.” (Nûr, 24/31) âyetinde geçen “*görünenler hâriç*” (إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا) ifadesinin “yüz ve ayaklar” şeklinde te'vil edilmesi yakın te'vile örnektir.⁹⁹ Nitekim Tâbiûndan Mucâhid (ö.

⁹¹ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî, *ed-Darûrî fî usûlî'l-fıkıh* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 108.

⁹² İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 1: 144; Ensârî, *Fevâtihi'r-rahâmât*, 2: 26.

⁹³ Bâbertî, *er-Rüdüd ve'n-nükkûd*, 3: 332; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-Nâzir*, s.83; Celâluddîn es-Süyûtî, *Şerhu'l-Kevkebi's-Sâti'*, thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî (Kahire: Mektebetü'l-İmân, 2000), 545.

⁹⁴ Fahrüddîn el-Harrânî v.dğr., *el-Müsevvede*, 179.

⁹⁵ Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, 3: 48.

⁹⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 280.

⁹⁷ Karadâvî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 338-342.

⁹⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 389; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3: 338; Suyûtî, *Şerhu'l-kevkebi's-sâti'*, 545; Ensârî, *Gâyetü'l-vusûl*, 87.

⁹⁹ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l muktasid* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 1: 115; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 395.

103/721) söz konusu görüşü Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) nispet ederken Mukâtil (ö. 150/767) de aynı görüşü savunmaktadır.¹⁰⁰ Taberî ise söz konusu zînetin "zâhir ve hafî" olmak üzere ikiye ayrıldığını, zâhirle neyin kastedildiği hususunda ihtilâf yaşandığını; İbn Mesûd (ö. 32/652-53) gibi bazılarının kastedilenin "elbise", İbn Abbâs (ö. 68/687-88) gibi diğer bazılarının ise "göz sürmesi, yüzük, bilezikler, yüz ve iki el" olduğu yönünde görüş beyan ettiklerini belirtmektedir. Taberî'ye göre en uygun te'vilin söz konusu ifadenin sürme, yüzük ve bilezikleri de kapsayan "eller ve yüz" şeklindeki te'vil olduğunu açıklamaktadır.¹⁰¹ "أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ" "Yahut kadınlara dokunduğunuzda." (Nisâ, 4/43; Mâide, 5/6) âyetinin "dokunma" yahut "cinsel ilişki"ye te'vil edilmesi ile yağmur suyuyla yetiştirilen toprak mahsullerinin öşre, taşıma suyla yetiştirilenlerin ise öşrünün yarısına tabi olduğunu beyan eden hadisten¹⁰² yola çıkarak "toprak mahsullerinin tamamının zekâta tabi olduğu" neticesine varmak yakın te'vil örnekleri kapsamında değerlendirilebilir.¹⁰³

3.2. Mutavassıt Te'vil

İbn Rüşd ve Âmidî gibi usulcülerin, "te'vil, lafzın zuhûr derecesinin kuvvet, zayıflık ve tavassutuna göre şekillenmektedir"¹⁰⁴ ifadelerinden anlaşılan, te'vil ihtimalinin tavassutu söz konusudur.¹⁰⁵ "Biz elçilerimizi açık âyetlerle gönderdik. Onlarla birlikte Kitap ve mizânı indirdik." (Hadîd, 57/25) âyetindeki "mizânı" "adalet" olarak değerlendirmek mutavassıt te'vile örnektir.¹⁰⁶ İbn Rüşd'ün, "Akşamdan azmetmeyene oruç yoktur." hadisinde geçen orucu, bazılarının (Hanefîlerin) "kaza ve nezir orucu" şeklindeki te'villerini de bu kapsamda değerlendirdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Mutavassıt te'vil, sınırlarının tespitinin zorluğu ve nisbî değerlendirmelere açık oluşu gibi sebeplerle genel kabul görmemiş ve mutavassıt te'vilin kapsamına giren örneklerle fazla yer verilememiştir. Mutavassıt te'vil, öne sürülen şer'î yahut aklî delil açısından değerlendirmeye tabi tutulduktan sonra muteber olup olmadığı ortaya çıkmaktadır.

¹⁰⁰ Ebû'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'l-Leyl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1989), 491; Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîrî'l-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423, 3: 196.

¹⁰¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17: 250.

¹⁰² Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasır, (B.y.: Dâru tavki'n-necat, 1422), "Zekât", 24/55, 2: 159.

¹⁰³ İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 109-110.

¹⁰⁴ İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 108, Âmidî, *el-İhkâm*, 2: 25.

¹⁰⁵ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzır*, 157; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 389.

¹⁰⁶ İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 109.

¹⁰⁷ İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 110.

3.3. Uzak Te'vil

Zâhir anlamın güçlü ve başka manâlara ihtimâlin zayıf olduğu durumlarda te'vil delilinin mesafeyi kapatacak güçte olması gerekmektedir.¹⁰⁸ “Uzak te'vil” ifadesi Kur'ân âyetlerinin i'râbı (nahiv/sentaks) bağlamında değişik manâların söz konusu edildiği durumlarla ilgili erken dönemlerden beri kullanılmıştır.¹⁰⁹ Bu te'vil türü, mezhepler arasında ihtilâfı derinleştiren unsurlardan birini teşkil etmektedir. Zira yapılan te'viller neticede bir bakış açısına göre “yakın”, bir başka bakış açısına göre “uzak” olarak değerlendirilebilmektedir.¹¹⁰ Dolayısıyla bu hususta, rölatif yaklaşımlara sıkça rastlamak mümkündür.

Fîrûz ed-Deylemî (ö. 53/673) müslüman olduğunda, kardeş iki kadınla evliydi. Hz. Peygamber'in, *أَمْسِكْ أَيْتَهُمَا شِئْتَ وَفَارِقِ الْآخَرِي* “Onlardan dilediğini tut, diğerinden ayrıl.”¹¹¹ şeklindeki ifadesi, zâhiren iki kadından birini tercih edip diğerinden ayrılması gerektiğine delâlet etmektedir. Hanefî bilginler ise “eğer ikisi ile evlilik bir akit yapılarak gerçekleşmiş ise, onlardan biri ile yenisinden evlen; şâyet iki ayrı akit yapılmış ise, hangisinin nikâhı önce ise onu nikâhın altında tut” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirterek İslâm'a yeni giren kişinin durumunu, Müslüman iken böyle bir durumla karşılaşan kişiye kıyas etmişlerdir. Cumhura göre yeni Müslüman olmuş birine yönelik hitâbın bu şekilde te'vili yanlıştır. Ayrıca “onlardan dilediğini tut” ifadesi, mutlak bir seçim hakkını tanımaktadır. Kıyas da bu te'vili haklı çıkaracak kadar güçlü bir delil değildir.¹¹² Daha önce ifade edildiği gibi te'vil delil sayesinde anlam kazanır ve geçerliliğinin en önemli unsuru ihtimali destekleyen güçlü delildir. Bu bağlamda uzak te'vil, ictihad alanında açık dini naslar ile dilin temel özelliklerine muhalif olmadığı sürece müevvilin ictihadı kapsamında değerlendirilir. Dolayısıyla uzak te'viller başkasının muhalefetine karşın öne süren açısından sahih kabul edilebilir.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1: 388; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzır*, 157; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3: 338; Suyûtî, *Şerhu'l-keveki's-sâti'*, 545; Ensârî, *Gâyetü'l-vusûl*, 87; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 389.

¹⁰⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1405), 1: 116; Ebû Ca'fer en-Nahhâs Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Murâdî en-Nahvî, *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. Abdulmun'im Halîl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 3: 95.

¹¹⁰ İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar*, 2: 617.

¹¹¹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâf'î, *el-Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1400), 275; Tirmizî, *Sünen*, “Nikâh”, 9/1129, 3: 428; Cemâluddîn Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Yusuf el-Hanefî ez-Zeylâî, *Nasbu'r-râye li'l-ehâdisi'l-hidâye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 3: 169.

¹¹² Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 310; İbn Muflih, *Usûlü'l-fıkıh*, 3: 1045; Suyûtî, *Şerhu'l-keveki's-sâti'*, 545; Ensârî, *Gâyetü'l-vusûl*, 87; Edîb Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, 1: 402; Nemle, *İthâf*, 93.

3.4. Bâtıl Te'vil

Te'vilin şartlarında ifade edilen hususlardan herhangi birine uymayan te'viller “bâtıl” olarak değerlendirilmektedir. Bu tür te'viller daha çok muteber olmayan mezhepler/gruplar tarafından kendi doğrularını temellendirmek için ortaya konan te'viller olduğu anlaşılmaktadır. Te'vilin bâtıl olmasını gerektiren hususlar arasında, ehil olmayanların te'vile yeltenmeleri, lafzın sarf edilen anlama muhtemel olmaması, bazı te'vil delillerinin değerlendirilmesinde açık hataya düşülmesi ve te'vil vasıtasıyla varılan neticenin zaruriyyât-ı diniyyeye ve genel teşrî' ilkelerine aykırı olması gibi durumlar zikredilebilir.¹¹³ Nikâhlanabilir kadın sayısı hususunda bazıları, فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرَبَاعٍ “İyi gördüğünüz kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.” (Nisâ, 4/3) âyetinde geçen مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرَبَاعٍ (iki, üç ve dört) rakamlarını toplamak suretiyle dokuza kadar çıkarmışlardır. Gerekçe ise vâv (و) atıf edatının cem' (toplama) özelliğidir. Hâlbuki burada söz konusu edâtın iki, üç veya dört kadınla evlilik hususunda seçim hakkı tanıyan tahyîr (تَخْيِير) manâsına te'vil edilmesi gerekmektedir.¹¹⁴

SONUÇ

Te'vilin ilk ve doğal anlamı itibâriyle asıl manâya dönmek, merci gibi anlamlar yanında haber verilen bir hususun vukûu yahut emredilen bir şeyin tenfizi olduğu, özellikle farklı ilimlerde ihtisaslaşma olgusundan sonra ıstılâhî bir anlam kazandığı, dolayısıyla kelâm, tefsir ve fıkıh usulü gibi disiplinlerde farklı açılardan değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Fıkıh usulünün teşekkül sürecinden önce ve sonra re'y ictihâdî kapsamında birçok manâya muhtemel lafızların manâya delâleti ve naslar arasındaki teâruz durumu gibi hususlar te'vili gerekli kılmıştır. Te'vilin, naslardan hedeflenen gaye ve maksadı gerçekleştirmeye yönelik aklî-ictihâdî bir faaliyet olması hasebiyle lafızların muhtemel manâlarını işlevsel kıldığı ve naslar arasındaki zâhiri teâruzü gidermeye yardımcı olduğu âşikârdır. Daha çok lafız-manâ ilişkisine dayalı olarak yaşanan ihtilâflar te'vilin canlı kalmasını sağlayan en önemli unsurlardan kabul edilir. İslâm düşünce tarihi boyunca te'vil kavramını tanım, kapsam ve alanı itibâriyle munzabıt hâle getirmeye çalışan kesimin daha çok usulcüler olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda usulcüler, eserlerinde te'vili gerektiren unsurlara, şartlarına

¹¹³ Sa'duddin Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî (ö.792/1390), *Şerhu't-Telvîh 'ala't-Tavdîh* (Mısır: Mektebetü Subayh, ts.), 2: 26; Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî el-Hanefî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.) 6: 107; Düreynî, *el-Menâhicü'l-usûliyye*, 173.

¹¹⁴ Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, 4: 668.

ve çeşitlerine genişçe yer vermişlerdir. Ayrıca umûm-husus, ıtlâk-takyit, emir-nehiy ve delâletleri, hakikat-mecaz gibi lafızların manâ ile olan ilişkilerine dayanan ictihâd ve istinbât faaliyetlerinde birçok fikhî meseleyi te'vil ile çözümlemeye çalıştıkları görülmektedir.

Cumhur ve Hanefî ekolleri arasında dönemsel bazı ayrıntıları dikkate almazsak, genel olarak te'vilin, “kastedilen anlam açısından açık olmayan, maksadın belirlenmesi için ictihâd ve tefekküre ihtiyaç duyulan lafızların bir delil marifetiyle uygun bir manâya çevrilmesi” şeklinde anlaşıldığı görülmektedir. Müevvilin ehil olması, ihlâs ve takva sâikiyle hareket etmesi önemlidir. Ayrıca müevvilin müçtehitte bulunması gereken şartları hâiz olması da gerekmektedir. Te'vile konu olan lafzın başka manâlara muhtemel olması ve mutlaka uygun bir delile dayanması gerektiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla şer'î yahut aklî bir delile dayanan te'viller sahih/makbûl, aksi ise fâsit/bâtıl te'vil olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfuddîn Ali b. Ebî Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981.
- Apaydın, H. Yunus. *İslâm Hukuk Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *el-Hudûd fî'l-usûl*. Thk. Nezih Hammâd. Beyrut: Müessesetü'l-Mer'ânî, 1973.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1949.
- Bereketî, Seyyid Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî. *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Abdillâh en-Nisâbûrî. *Ahkâmu'l-Kur'ân li's-Şâfiî*. Thk. Muhammed b. Zâhid b. Huseyn el-Kevserî. 2 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1414/1994.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nasır. 9 cilt. B.y.: Dâru Tavki'n-Necat, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. Thk. Uceyl Câsim en-Neşmî. 3 cilt. Kuveyt: y.y., 1985.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhu'l-'arabiyy*. Thk. Muhammed Tamir. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik. *el-Burhân fî usûli'l-fık*. Thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb. 2 cilt. Kâhire: Dârü'l-Vefa, 2012.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fık*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Düreynî, Muhammed Fethî. *el-Menâhicü'l-usûliyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebu Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenân et-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Thk. Fuâd Sezgin. 2 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1381.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Usûlü'l-fikh*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1957.
- Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Thk. M. Seyyid Kilânî. Kahire: y.y., 1961.
- Edip Salih, Muhammed. *Tefsîru'n-nusûs fî'l-fikhi'l-İslâmî*. 2 cilt. Beyrut: y.y., 1993.
- Emir Padişah, Muhammed Emin b. Mahmud el-Huseynî el-Buhârî el-Mekkî. *Teysîru't-tahrîr li İbni'l-Hümâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ensârî, Abdul'ula Muhammed b. Nizâmuddîn. *Fevâtilu'r-rahâmât şerhu Müsellemi's-sübût fî usûli'l-fikh li Abdişşekûr el-Bihârî*. Zapt ve tsh. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Ensârî, Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya. *Gâyetü'l-vusûl fî şerhi lübbi'l-usûl*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti'l-Kübrâ, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Lüğa*. Thk. Muhammed 'Avd Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fahrüddîn el-Harrânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hadır b. Muhammed - Mecdüddîn el-Harrânî, Ebû'l-Berekât Abdüsselâm b. Abdillâh b. Hadır - Takiyüddîn el-Harrânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm. *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh*. Thk. Ahmed ez-Zerevî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Thk. Muhammed Na'im el-Arkesusî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. 4 cilt. Medine: y.y., 1413.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Şifâu'l-galîl fî beyânî's-şebih ve'l-muhil ve mesâliki't-ta'îl*. Thk. Hamd el-Kubeysî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1971.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *'İlmu usûli'l-fikh*. Kahire: Mektebetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzeddin Abdülaziz. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Bedrân, Abdülkadir ed-Dımaşkî. *el-Medhal ilâ mezhebi Ahmed b. Hanbel*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: y.y., 1985.
- İbn Berhân, Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Vusûl ilâ'l-usûl*. Thk. Abdulhamid Ali Ebu Zunejd. 2 cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1983.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelâmbî el-Gırnâtî el-Mâlikî. *et-Teshîl fî 'ulûmi't-tenzîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyya. *Mu'cemu mekâyîsi'l-lüğa*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Hâcib, Osman b Cemâlüddîn Ömer. *Muhtasaru'l-muntehâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed, *Müsned*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1990.

- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1403.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *en-Nübez fî usûli'l-fıkhı'z-zâhirî*. Beyrut: Mektebetü'l-Hancî, 1989.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1986.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*. Nşr. Seyfuddîn el-Kâtib. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-Arab*. 20 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1300.
- İbn Muflih, Şemsuddîn Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî. *Usûlü'l-Fıkh*. Thk. Fahd b. Muhammed es-Sedehân. 4 cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasîd*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî. *ed-Darûrî fî usûlü'l-fıkh*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî. *Faslu'l-makâl fî takrîri mâ Beyne's-şer'ati ve'l-hikmeti mine'l-ittisâl*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'ul-fetâvâ*. Nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Âsimî ve oğlu Muhammed. 35 cilt. Riyâd: Matbaatü Riyâd, 1995.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-Hanefî. *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-Hanefî. *Fethu'l-Kadîr*, 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali. *Bedî'u'n-nizâm ev Nihâyetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. Thk. S'ad b. Garir b. Mehdi es-Selmî. 2 cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1985.
- İsfahânî, Şemsuddîn Ebû's-Senâ Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed. *Beyânu'l-muhtasar şerhu muhtasarı İbn Hâcib*. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1986.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Alî el-Ümevî. *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-usûl li'l-Beydâvî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Kâdî Abdulcabbâr, Ebû'l-Hasan Kâdî'l-Kudât Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Nşr. Abdulkerîm Osman. Kahire: y.y., 1965.
- Karadâvî, Yusuf. *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*. Trc. Mehmet Nurullah Aktaş. İstanbul: Nida Yayınları, 2015.
- Koca, Ferhât. "Fıkıh Usulünde Te'vil". *Kur'an'ın Bâtinî ve İşârî Yorumu*. Ed. Mustafa Öztürk, 250-279. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018.
- Mansûrillâh Kâsım, Huseyn b. Emîrî'l-Mü'minîn İbn Muhammed. *Hidâyetü'l-ukûl ilâ gâyeti's-sûl fî 'ilmi'l-usûl*. 2 cilt. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1401.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Hanbelî. *et-Tahbîr şerhu't-tahrîr fî usûli'l-fıkh*. Thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cübreyn. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.

- Mes'ûd, Cübrân. *er-Râid*. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1992.
- Minyâvî, Ebû'l-Munzir Mahmud b. Muhammed b. Mustafa b. Abdullatîf. *Mu'tasar min şerhi Muhtasari'l-usûl min 'ilmi'l-usûl*. Mısır: el-Mektebetü's-Şâmîle, 2011.
- Mucâhid, Ebû'l-Haccâc b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mucâhid*. Thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'l-Leyl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1989.
- Muhtâr, Ömer Ahmed. *Mu'cemu'l-Luğa el-mu'âsıra*. 4 cilt. Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2008.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasan b. Süleyman b. Beşîrî'l-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şahâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi'l-lüğa ve'l-edeb*. Thk. Abdulhamîd Hindâvî. 4 cilt. Suûdî Arabistan: Dâru's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1998.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Murâdî en-Nahvî. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Thk. Abdulmun'im Halîl İbrahim. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Nemle, Abdulkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Câmi' li mesâili usûlü'l-fıkh ve tatbikâtihâ 'ala'l-mezhebi'r-râcih*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *İthâfü zevi'l-besâir bi şerhi ravdati'n-nâzir li İbn Kudâme*. Riyâd: Dârü'l-'Âsime, 1996.
- Nisâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek el-İsfahânî. *el-Hudûd fi'l-usûl*. Thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- Okumuş, Mesut. "Gazzâlî'nin Te'vil Yönteminin İbn Rüşd Üzerindeki Etkileri". *İslâmi İlimler Dergisi*, 5/1 (Bahar, 2010): 107-132.
- Parlak, Ali. *Zâhirî Te'vil Geleneği ve Dil Tasavvuru*. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/2 (2013): 189-215.
- Pezdevî, Fâhru'l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin. *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. 4 cilt. Dersâdet: y.y., 1890.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn et-Taberistânî. *el-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*. Thk. Tahâ Cabir Fayyâz el-'Ülvânî. 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997.
- Sağlam, Hadî. "İslâm Hukuk Metodolojisindeki Te'vilin Hüküm İstinbâtında Yeri ve Önemi Hakkında Örneklerle Genel Bir Değerlendirme (Yorumbilim Tekniği)" *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 21 (2013): 95-129.
- Semerkandî, Alâuddîn Şemsu'n-nazar Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*. Thk. Muhammed Zeki Abdülber. Katar: y.y., 1984.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz/Ebû Bekir el-Uzeyrî. *Garîbu'l-Kur'ân/Nüzhetü'l-Kulûb*. Thk. Muhammed Edîb Abdulvâhit Cemrân. Suriye: Dâru Kuteybe, 1995.
- Süyûtî, Celâluddîn. *Şerhu'l-keveki's-sâti'*. Thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî. Kahire: Mektebetü'l-İmân, 2000.
- Süsve, Abdülmeçîd Muhammed. "Davâbitü't-te'vîl 'inde'l-usûliyyîn". *Havliyyetü Külliyyeti'd-Dirâsâti's-Şerîa ve'l-Kânûn ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 22 (2004).

- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1400.
- Şâşî, Ebû Ali el-Hanefî. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1982.
- Şâtibî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a*. Thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan. 7 cilt. Dâru İbn Affân, 1997.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*. Thk. Mustafa Saîd el-Hin, Muhyiddin Dib Mestû. Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2009.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî. *el-Lüma' fî usûli'l-fıkh*. Thk. Muhyiddin Dib Mestû, Yusuf Ali Bedivî. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 cilt. Kahire: Dâru Hecer, 2001.
- Tavîle, Abdulvehhâb Abdüsselâm. *Eserü'l-lüğa fî ihtilâfi'l-müctehidîn*. B.y.: Dâru's-Selâm, 2000.
- Teftâzânî, Sa'duddin Mes'ud b.Ömer. *Şerhu't-Telvîh 'ala't-Tavdîh*. 10 cilt. Mısır: Mektebetü Subayh, ts.
- Tenâhî, Mahmud Muhammed. *Min esrâri'l-lüğa fî'l-Kitâbi ve's-sünne*. el-Mektebetü'l-Mekkiye, 2008.
- Tilimsânî, Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî. *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû'i 'alâ'l-usûl*. Thk. Abdulvehhâb Abdullatîf. Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed es-Sülemî. *Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Fuâd Abdulbâkî, İbrahim Atve. 4 cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Yemânî, Abdurrahman b. Yahya b. Ali b. Muhammed el-Ma'lemî el-Âtmî. *Risâletün fî hakîkati't-te'vîl*. Thk. Cerîr İbnü'l-Arabî Ebî Mâlik el-Cezâirî. Riyâd: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Murtaza. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Thk. Abdüsettâr Ahmed Ferac. 40 cilt. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. Kahire: y.y., 1960.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. Nşr. Abdülkadir Abdullah el-Ânî. 6 cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1992.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü Kurtubâ, 1987.
- Zeylaî, Cemâluddîn Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Yusuf el-Hanefî. Kahire: *Nasbu'r-Râye li'l-ehâdîsi'l-hidâye*. B.y.: Dâru'l-Hadis, ts.
- Zuhaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Züheyr, Muhammed Ebû'n-Nûr. *Usûlü'l-fıkh*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, ts.